

szük nekik: itt évek óta nem hangzott el igazi szó. Ezért is hat majd olyan ütősszerűen, mikor az Öregasszonyból váratlanul hang lökődik ki, *Emelni a lábat!* – s anélkül, hogy bármit változtatnának az arckifejezésükön, lassítás nélkül mennek tovább, és a csoszogás valamennyire halkul. [133.]

Ahogy maga az elbeszélő is utal rá, „itt évek óta nem hangzott el igazi szó”, vagyis az idős pár kapcsolata kiüresedett, rituálészerűen ismétlődő gesztusokra korlátozódik, melyek során jellemzően az Öregasszony utasít, vagyis jelenik meg domináns félként, az Öregember pedig követi a parancsokat. Ez a jelenet mintegy gyűjtőpontként magába sűríti az összes olyan szöveghelyet, amelyben ez a „rituálé” játszódik le gesztusok szintjén, és az elhangzó felszólítás révén hangsúlyozza is annak lényegi tulajdonságát. Azt is mondhatjuk tehát, hogy ez az egyetlen jelenet azáltal, hogy a két idős ember kapcsolatának kiugró jellemvonását ragadja meg, metonimikusan utal annak jellegére (mint egészsre) is.

Papp Zoltán

Az irónia és a hit formái Spiró György *Fogság* című regényében

Noha a *Fogság* fogadtatástörténetében nem példa nélküli kultúratudományi munkának a regény értelmezői kontextusába való bevonása,¹ az egyik kézenfekvő összevetés lehetősége mind ez idáig elkerülte az elemzők figyelmét: a regényt Rodney Stark vallásszociológus eredményein keresztül vizsgálni, akire maga a szerző is többször hivatkozott.² A recepció áttekintésekor feltűnhet, hogy a regényt érintő narratológiai kérdések némely tisztázatlansága ellentmondásokhoz vezethet a különböző elemzések között, így azok némileg kioltják egymást. Ennek eredője egyfelől a narrációs irónia,³ másfelől pedig bizonyos karakterek abszolút igazságként felfogott véleményeinek, értelmezéseinek központivá tétele.⁴ Ez a feszültség feloldható azonban, ha

1 Szilágyi Ákos például a „mózesi megkülönböztetés” felől, Jan Assmann *Mózes, az egyiptomi* című munkáját alapul véve elemzi a *Fogság*ot. Szilágyi Ákos, *Spiró György / Fogság*, 2000 2005/9., 46–49.

2 Mézes Gergely – Spiró György, *Mesélhető történelem*, Magyar Hírlap 2005. 07. 09., 26.; Murányi Gábor – Spiró György, *Interjú Spiró György íróval*, HVG 2005. 03. 31. <https://hvg.hu/velemeney/20051313HVGFriss114?fbclid=IwAR3xddSfaAoToGdt6LvwrGUct9ZwO-ROguuXwtH0ufOQQ-RwHqWdoj5sxSw>

3 Lásd: Bárány Tibor, „*Zsidónak lenni Rómában tárgyilagosságot jelent*”. *Spiró György „Fogság” című regényének értelmezéseiről*, Holmi 2007/5., 600.

4 A regény értelmezésekor többen arra a következtetésre jutottak, hogy Uri és a narrátor azonos, elválaszthatatlan egymástól, lásd: M. Nagy Miklós, *Spiró György: Fogság*, *Kritika* 2005/7–8., 5. Illetve kiemelték, hogy a regény vége felé Uri és a narrátor nézőpontja egyre inkább összezsugorodik. Ehhez lásd: Bazsányi Sándor, *Árnyékszálon, fogságban*. *Spiró György: Fogság, Vigilia* 2005/10., 845–846. Gintli Tibor pedig Uri nézőpontját egyenesen a regény „ideológiai üzenetének” tekinti. Vö. Gintli Tibor, *Satura quidem tota nostra est? Spiró György: Fogság*, *Új Forrás* 2022/6., 68–71. Azonban P. Müller Péter meggyőzően mutat rá, hogy a narrátori pozíció megváltozása sokkal inkább a szöveg temporális struktúrájában történő változással magyarázható. Vö. P. Müller Péter, *A vakszi szemtanú*. *Spiró György: Fogság*, *Jelenkor* 2006/5., 552.

észrevesszük a főszereplő ellentmondásos magyarázatait, amelyek létrehozzák azt az ironikus értelmezési lehetőséget, amely az olvasás aktusában létesül, és amely a Starkkal való összehasonlítás előtt nyithatja meg az utat.

Az irónia ereje

Paul de Man „az ironikus tudat meghatározó vonásait”⁵ elemezve Charles Baudelaire *De l'essence du rire* [A nevetés mibenlétéről] című esszejéből indul ki. Az utcán megbotló és eleső ember látványa implikálja a *dédoublement* [megkettőződés] gondolatát, ez az a mozzanat, amely megkülönbözteti a filozófuséhoz hasonló reflexív tevékenységet a hétköznapi én mindennapos tevékenységétől.⁶ De Man értelmezése szerint az az ember, aki orra bukik, az ember és természet közötti viszonyban és az alapvetően nyelvi létmóddal bíró énjének megkettőződése által megteremtett ironikus distanciában felismerhet valami olyan abszolútnak vélt igazságot, mellyel önmagát „többé” teheti. Máshol de Man ugyanebből a szövegből kiindulva ezt a „misztifikált elképzelést” ember és környezete viszonyában ellentmondásosnak nevezi. Az irónia innen nézve lehetőséget ad arra, hogy ezeket az ellentmondásokat a szubjektum megnevezze és nevetség tárgyává tegye.⁷

A regény olvasásakor strukturálisan hasonló ironikus distancia teremődik meg, amelyről de Man ír a Baudelaire-esszé kapcsán. Amennyiben központi, rezonóri pozícióba próbálunk sorolni egyes regénykaraktereket (Uri, Kainisz), a cselekmény szintjén is ellentmondások születnek. Mikor az olvasó felfedezi ezeket az ellentmondásokat, hasonló ironikus distancia konstituálódik regény és olvasója között is.⁸ Ez az ironikus distancia így az olvasás aktusában létesül, ebben a távolságban pedig felülvizsgálhatóvá válnak a főszereplő Uri és a rezonörként beállított szereplők magyarázatai. Sőt, narrátor és figurája között szintén distancia képződik, hiszen ha ebből a perspektívából felül tudjuk vizsgálni és értékelni Uri tetteit, megjelenített gondolatait, akkor többé nem beszélhetünk arról, hogy narrátor és karaktere egy és ugyanaz.

A regényben található ellentmondások egyikére egy interjúban maga Spiró hívja fel a figyelmet: „Uri inkább csodálkozik, miért is érezte magát annyira rosszul közöttük [azaz a nazarénusok szertartásán]. Ezek normális emberek, jól öltözöttek, nem szegények. Ez lényeges.”⁹ Uri Priscillának azt a cselekedetét, hogy nem tart gyáaszt – amely

5 Paul de Man, *A temporalitás retorikája*, ford. Beck András = *Az irodalom elméletei I.*, Jelenkor, Pécs, 1996, 37.

6 Uo.

7 Vö. Paul de Man, *Allegory and Irony in Baudelaire* = Uő., *Romanticism and Contemporary Criticism. The Gauss Seminar and Other Papers*, szerk. E. S. Burt – Kevin Newmark – Andrej Warminski, The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London, 1993, 111–112.

8 Antal Éva de Man szövegét is hasonlóan értelmezi, mint én az olvasás aktusában létrejövő iróniát: „Érdekes nézőpontváltás és csúsztatás van a de Mani szövegben, amire a szerző nem reflektál. Először a megbotló ember látványa elvezet a néző megkettőződéséhez, vagyis a néző ironikusságáról van szó, ami később a szerzők, filozófusok és írók nyelvi hasadtsága ironikusságának értelmezésébe fordul át. Tehát az irónia játékában nemcsak a szerző válik áldozattá, hanem az olvasó is. Az olvasóban már eleve az olvasás elkezdésekor végbemegy a világról történő leválás [megkettőződés], és a fikció »parabázisszerű« tudatosításával újabb hasadásnak kell végbemennie.” Antal Éva, *A kritika vámpírizmusa. Az „új” és a „legújabb” amerikai kritika iróniaelméletéről* = Uő., *Túl az irónián. Retorikus olvasatok*, Kijárat, Budapest, 2007, 109.

9 Csontos Erika – Spiró György, *Aki tudja, ugyanazt tudja* = Spiró György, *Fogság. Széjlegyzetek*, Magvető, Budapest, 2006, 20.

a nazarénusokra általánosságban igaz –, egyszerűen félelemnek, vagy ahogyan később nevezi, gyávaságnak tartja [710.].¹⁰ Még beszédesebb az a rész, amelyben Uri rájön, hogy barátja – a regény azon kevés szereplőinek egyike, aki intellektuálisan Urihoz mérhető –, Apollosz is nazarénus lett: „Apollosz is megvakította volna magát önszántából, mint ezek itt?! Lehetetlen. Apollosznak éles az elméje, mindig szemből fogadta a vést” [712.]. Szilágyi Ákos szerint Uri még megérti, hogy a nép miért vigasztalódik a nazarénus vallással, azonban Apollosz megtérését „kénytelen racionalizálni, külső körülményekből, a kor viszonyaiból, mindenekelőtt a zsidó-görög gyűlölködésből levezetni”.¹¹ Éppen e racionalizálás miatt foglalja össze Uri azt, hogy a nazarénusok „tisztán racionális szempontból” azt hirdetik amire „minden gyáva görög és gyáva zsidó vágyik a vegyes lakosságú városokban, vagyis a többség: ne gyilkolja egymást görög és zsidó úgy, mint Alexandriában vagy mint Jamniában; ne játsszák ki egymás ellen őket a hatalmasok, vagyis Róma; fogjanak össze egy közös vallásban, amely az egyenlőséget hirdeti minden ember között” [713.]. Tehát Uri az Alexandriában átélt pogrom kontextusában értelmezi azt, hogy Apollosznak miért *kell*t nazarénussá válnia. Uri ebben az összefüggésben értelmezi azt is, miért azokat a helyszíneket választották a nazarénusok térítéseihez, amiket az istentiszteleten felsoroltak: „Csupa görög várost emlegettek este, amelyekben jelentős zsidó kisebbség lakik, azokban élnek e szekta hívei. Kétségbeesetten igyekeznek a görögöket és a zsidókat egy táborba hívni, mielőtt lemészárolják egymást, ami bármikor esedékes” [713.].

A nazarénusok „térhódítása” azonban ennél jóval korábban nyúlik vissza, hiszen Uri fia, Marcellus megjegyzi, hogy sok istenfélő görög lett nazarénus [709.], akik korábban [ezért az istenfélő meghatározása] a judaizmushoz vonzódtak.¹² A legszembetűnőbb ellentmondás azonban abban van, amit Uri magáról a hívőkről gondol, ami egyáltalán nem egyeztethető össze a narrátor róluk szóló jellemzésével. A narrátor megjegyzi: „Nem látszottak tébolyultabbnak és nyomorultabbnak a hívek, mint általában az emberek, sőt jómódról árulkodott legtöbbjük ruházata, ez Urit kellemetlenül lepte meg, maga sem értette, miért” [710.]. Ezzel szemben Uri az ellenkezőjét fogalmazza meg: „Ebben csak az eszelősök lehetnek, a gyöngék, az éretlenek, az eleve vesztesre születettek, azok pedig nem lesznek erősek” [714.]. Mivel amit Uri a hívőkről mond, az egyáltalán nincs összefüggésben azzal, amit a narrátor objektív megfogalmazásában korábban olvastunk róluk, az olvasónak újra kell gondolnia Uri következtetéseit. Itt lép életbe a már említett ironikus olvasási mód. Uri nem tesz mást, mint megpróbálja racionalizálni és kontextusba helyezni az előtte álló dolgokat a korábban tapasztaltak alapján. Szintén erre utal az, amit Uri Apolloszról és Priscilláról gondol. Uri nem tudja értelmezni azt, hogy korábbi szellemi partnere, Apollosz hogyan csatlakozhatott a nazarénusok szektájához. Apollosz „változását” azzal magyarázza, hogy „új szemmel” [azaz radikálisan új látásmóddal] kell rendelkeznie, amellyel másképp lát, mint

10 A Fogságból származó idézetek oldalszámait a szövegben zárójelben adom meg. Az idézetek forrása: Spiró György, *Fogság*, Magvető, Budapest, 2017.

11 Szilágyi, *l. m.*, 36.

12 „Judaism had long attracted Gentile »fellow travelers«, who found much intellectual satisfaction in the moral teachings and monotheism of the Jews, but who would not take the final step of fulfilling the Law. These people are referred to as God-Fearers.” Rodney Stark, *The Rise of Christianity. How the Obscure, Marginal Jesus Movement Became the Dominant Religious Force in the Western World in a Few Centuries*, HarperOne, New York, 1997, 58.

korábban, ezt az új szemet pedig Uri nem tudja elképzelni, csak a régit, a *normálisat* [719.]. Priscilláról csak azt tudja feltételezni, hogy hazudik, pedig az alapján, amennyit a regény láttat belőle – és amennyit egyben Uri lát –, ilyesmi nem feltételezhető [719.]. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a regény végére Uri megkeseredetté válik: túl van egy pogromon, elveszti az apját és legjobban szeretett fiát, akinek becsülete is megkérdőjeleződik szemében, ráadásul olyan munkát kell vállalnia, ami a saját becsületét is aláássa, és azokért az emberekért dolgozik, akiket a legkevésbé szeret. A szereplő elfogultsága tehát összhangban van a karakter irracionális motivációival. Hogy ez egy rosszindulatú feltételezés, és hogy jelen esetben nem mondhatjuk azt, hogy Uri rezonorként a regény konceptusát fogalmazza meg, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az olvasó Apolloszt egyszerűen nem így ismeri meg. Uri Apolloszt ugyanolyan racionális lényként fogja fel, mint saját magát és a hozzá közelállókot [Kainiszt és Theót], tehát aggályait a szektával kapcsolatban szerinte neki is látnia kellene. Csakhogy Apollosz ilyen szempontból egyáltalán nem változik meg, nem „vakítja meg magát”, sőt azt folytatja, akként viselkedik, ahogyan korábban a regényben megismertük. Uri – túlzott – racionalitásán keresztül nem képes meglátni azt, amit a regényben Apollosz, és amit aztán a nazarénusok képviselnek [és ami Jézus tanításainak is legfontosabbja]: a szeretetet. Uri nem hiszi el, hogy ez a szekta őszintén jót akarhat, valamint nem emlékszik arra a párbeszédre, amit Apollossal folytatott, és amiből kiderül, hogy Apollosz predesztinálva van arra, hogy nazarénus – keresztény legyen. Az alexandriai vész után Apollosz a következőket fogalmazza meg:

Isten, ha odanéz, úgyis látja [a neki szánt áldozatot] – mondta Apollosz. – Ha nem néz oda, az áldozatra sem figyel. *Semmi szükség hát az áldozásra. [...]* A zsidóságot abba kell hagyni. [...] *Miért gondoljuk, hogy csak mi vagyunk kiválasztottak?* – tette fel a kérdést Apollosz. – Valamit rosszul értettek az őseink. Mózes félrehallotta, mit mond neki az Úr. A Tízparancsolat érvényes, de azon kívül semmi más sem az. *Szerintem azt mondta az Úr, hogy az ember mint olyan a kiválasztott, nem pedig egyik vagy másik népe.* [518–519. [Kiemelés – P. Z.]]

Apollosz zsidóként vallása áldozatát céltalannak, feleslegesnek látja. Értékrendje megelőlegezi azt a keresztény gondolatot, amely szerint az „Istennek tetsző élet” válik szent áldozattá [Róm IV/12.]. Apollosz még abban is megelőlegezi a nazarénusokat, hogy nem érti, hogyan gondolhatja egy nép magát kiválasztottnak. Uri már ebben a párbeszédben megfogalmazza értelmezését a pogromról és az elkövetkező görög–zsidó háborúról: bárhol, ahol jelentős zsidó kisebbség él, tagjait úgy fogják kivégezni, mint Alexandriában. Apollosz látszólag még meg is erősíti az Uri által elmondottakat azzal, hogy szerinte éppen emiatt nem szabadna a zsidóknak kiválasztott népeknek tudniuk magukat, vagy éppen fordítva, a görögöknek kéne ebbe a kiválasztottságba beletartozni [519.]. Apollosz azon az állásponton van, mint Uri: a „gyáva” görögöknek és a „gyáva” zsidóknak ki kell békülniük, ha túl akarnak élni. Csakhogy Apollosz ezt nem egy politikai narratívában látja, mint Uri, hanem egy sokkal privátabb, személyesebb szférában szemléli a helyzetet: „Engem ők elrejtettek, etettek, itattak [...], és nem győztek mentetegetőzni és megkövetni engem, engem, akit elrejtettek, súlyos

lelkifurdalással mindazért, amit nem ők követtek el! És akkor én, a zsidó, ne fogadjam őket kiválasztottá?! Miért ne?! Ki tilthatja meg?!” [520. [Kiemelés – P. Z.]]. Apollós azokra, akik őt bújtatták a pogrom alatt, nem tud úgy tekinteni, mint másokra, kívülállókra, ezzel pedig megelőlegezi a kereszténység üzenetét. Gondolkodását a szeretet és nem a politika határozza meg, vagyis az, hogy „testvérek vagytok az Úr által” [661.].¹³ Uri kapcsolatát a nazarénusokkal még tovább bonyolítja az a tény, hogy velük kapcsolatban csak egy kis tekericsnyi információt ismer, és ez alapján alkot ítéletet a szektáról, de amikor előkerül egy hosszabb szöveg Jézusról, azt már nem olvassa el, így tehát nincs a teljes kép birtokában [741.].

A fentiek arra szolgálhatnak példával, ahogy a regényben fellelhető ellentmondások az olvasás aktusában megteremtik azt az ironikus távolságot, amelyben átértékelhetőek a szereplők megnyilatkozásai. A citált részletekből kitűnik, hogy nem tarthatjuk egyik szereplőt sem rezonőrnek, és beigazolódni látszik az, hogy a szereplők értelmezéseit legalábbis gyanúval érdemes fogadni,¹⁴ azokat a regény egész kontextusában kell értelmezni.

Az irracionális–racionális dichotómia

A *Fogság* némely elemzői bizonyos karaktereket rezonőri pozícióba¹⁵ helyeztek, és hajlamosak voltak az ő világmagyarázataikat a regény „ideológiai”¹⁶ üzenetének tekinteni. A kereszténység kialakulásának szempontjából azért tartották többek között Uri meglátásait megdönthetetlennek, mert a vallás kialakulásának folyamatához valamilyen „magyarázatot” vártak a műtől, és ehhez „a szereplők viselkedésmódjából, a történetiszövevből, a narrátor működtetésének sajátosságaiából, a különböző nyelvi rétegek ütköztetéséből összeálló víziót”¹⁷ kellett alapul venniük, ami – ha innen nézzük – akár valóban ilyen pozícióba is helyezhetné a regény egyes szereplőit. Innen nézve Uri megfejtése a görög–zsidó háborúról, majd a nazarénusokkal szembeni kritikája [Kainisszal egyetemben] a regény „üzenete”, „konceptusa”¹⁸ lenne. Emellett Urit intellektuális adottságai (remek memória, műveltség) miatt hajlamosak voltak megbízható értelmezőnek beállítani [ami a korábban említett rezonőri pozíciótól

13 Ezt a nazarénusok fogalmazzák meg: „Egyetlen mondása volt ama Jézusnak a lapra írva, amit Uri korábban nem hallott: »Nincs többé férfi, nincs többé nő, nincs többé úr, nincs többé szolga, nincs többé görög, nincs többé zsidó: testvérek vagytok az Úr által. Nincs többé család, csak a közösség.«” [661.]

14 Vö. Bárány, *I. m.*, 606.

15 „Kainisz, aki Titus Vespasianus titkos feleségeként a birodalom igazi irányítója, ugyanazokra a következtetésekre jut, mint Uri, aki folyamatosan, rezonőrként és szemtanúként jelen volt a korszak számos jelentős eseményénél”. Szilágyi Márton, *Ahonnán nincs szabadulás... Spiró György: Fogság*, Bárka 2005/6., 102.; „A regény túlnyomó részében egyébként is Uri fókusza dominál, más szereplők nézőpontja szórványosan és csupán rövid időre jelenik meg. Ez a meglehetősen hagyományos narratív megoldás a főhóst a rezonőr szerepköréhez közelíti.” Gintli, *I. m.*, 70.

16 Gintli Tibor a szatíra műfaji kódja felől olvassa a regényt, és Uri gondolatait a kereszténységről a regény „ideológiai” üzenetének tekinti. Ezt a problémát pedig egy parabolisztikus értelmezéssel oldja föl. Vö. *Uo.*, 68–73.

17 Angyalosi Gergely, *Nincs győztes. Megjegyzések Spiró György Fogság című regényéről*, Litera 2005. 09. 12. <https://litera.hu/magazin/kritika/nincs-gyoztes.html>

18 Ehhez lásd: Bárány, *I. m.*, 603–606.

sem függetleníthető].¹⁹ Innen nézve érthető az, hogy Uri nazarénus-ellenességét eddig racionális gondolkodásmódjával magyarázták.²⁰ Azonban ebben legalább ugyanennyi irracionális ok is közrejátszik. A sor anyja utálatával kezdődik: „csúf és zsémbes anyjától iszonyodott, akárcsak az apja, és nem szerette, noha anyján időnként szeretetrohamok törtek ki, és még nagy kamaszként is össze-összenyalazta hisztérikusan a csókjaival” [49.]. Később felesége iránt is hasonló undort érez, mint anyja iránt: „a felesége undorodott tőle, amiként a feleségétől Uri is viszont” [571.]. Másodszülött fia, Marcellus pedig feleségére emlékezteti: „Pontosan úgy nézett ki, mint az anyja: kerek, lapos, buta képe volt” [625.]. Mikor Marcellus már kiskamasz Uri rádöbben: „most simogatta meg a másodszülött fiát először” [668.]. „Uri nézte a fiát. Koravén és infantilis a képe egyszerre, látni benne Sára és Hágár buta vonásait, meg mindenféle egyebet. Sok-sok hülye őszám jött ebben a gyerekben össze, gondolta Uri, Platón örülne, ha látná: az összemberi butaság ideája állna előtte tisztán” [706.]. Mivel a történetben Marcellus kötődik a kereszténységhez, Uri – Marcellus miatt – a kereszténység iránt is ellenszenvvel viseltet.

Hogyan lehetséges az, hogy egy alapvetően racionális karakter az eddig bemutatottak tükrében, ennyire ellentmondásos értékítéletet alkot a nazarénusokról? A válasz – és ami az ellentmondást feloldja – az irracionális motivációk. Uri nazarénusellenes érzései a Marcellus-szal szembeni érzelmeiből is táplálkoznak, akit, mint láttuk, a felesége miatt nem kedvel, a feleségét az anyja miatt, az anyját pedig azért, mert az megkeserítette az apja életét [15.], méghozzá annak az apának, akinek szeretete a regény utolsó lapjáig foglalkoztatja Urit.²¹ Uri megvetése addig fokozódik, hogy még egy általa helyesnek vélt nazarénus gondolatot is egyszerűen figyelmen kívül hagy, nem ismer el [717.].

Uri nazarénusokkal szembeni ellenérzéseit az is erősíti, ami egyedül szeretett fiával, Theóval történt: elrabolják, rabszolga lesz és már heréltként találkozik apjával újra. Uriról a történet során kiderül, hogy számára nagyon fontos a vérség, a leszármazás. Mindvégig olyan családról álmodik, amelyet Campaniában látott, és amilyen sohasem lehetett az övé. „Jó nekik, gondolta, az ő otthoni görcsös némaságaikra, a házuk nyirkos homályára gondolva. / Egyszer ilyen családom lesz nekem is, határozta el” [81.]. Mivel Urinak ilyen család sosem adatik meg, egyedüli vigasza fia, Theo, aki intellektusa miatt áll hozzá közel. Amikor heréltként találkozik vele újra, mélyen megdöbben, csak az érdekli, biztos-e az, hogy nem lehet többé gyereke. Theótól pedig ugyanazt kell hallania, amit a nazarénusok hirdetnek:²²

Biztos, hogy nem lehet gyereked? – kérdezte Uri. / – Biztos – nevetett Theo a magas kappanhangján –, de van nekem családom: fiúk, lányok, férfiak, nők... A házam népe... Megvettem őket és mindet felszabadítottam, de ott maradtak nálam egytől egyig... Kuttyák is, macskák is vannak...

19 Vö. Angyalosi, *l. m.*

20 Uo.; M. Nagy, *l. m.*, 5.

21 „Az utazás folyamata mint önmegértési folyamat azonban a szeretet lényegének megértéséhez is elvezet, azaz Uri rádöbben arra, hogy nemcsak neki volt a legfontosabb emberi kapcsolata az apjához fűződő, hanem az apja is mindent érte áldozott fel.” Szilágyi Márton, *l. m.*, 103.

22 „Nincs többé család, csak a közösség.” [661.] – vallják a nazarénusok.

Eltűnődtem, mitől olyan fontos a vérség... Háborúznak érte, gyilkolnak, minek? [721–722. [Kiemelés – P. Z.]]

Még egy dolog tovább növeli az ellentmondásokat a főszereplő kereszténység-értelmezésében: Uri csak interpretálja a maga számára azt, ami előtte értelmezésre vár, nincs semmilyen abszolút tudás birtokában. A regény végén Salutius úgy látja Urit, mint akinek páratlan jóstehetsége van (737.), azonban ha megvizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy Uri az addig megszerzett tapasztalatai alapján értelmezi az adott helyzetet. „Számított volna Nero a zsidók lázongására? – kérdezte Salutius csodálkozva. / – *Caligula receptje* – mondta Uri. – Nem annyira számítani szoktak a lázongásra, mint inkább kiprovokálni” (747. [Kiemelés – P. Z.]). Uri, mivel személyesen átélte és látta azt, amit Caligula művelt a történet során, összeveti a másik császár tetteivel. Salutius nem érti Uri érvelését, ugyanis ő nincs annak a tapasztalatnak a birtokában, mint Uri, ezért mondja neki: „Nem voltál ott!”, majd Uri válaszol: „Olyan, mintha ott lettem volna” (747.). Olyan, mintha ott lett volna, hiszen látott már hasonlót.

Uri mindentudását még inkább megkérdőjelezi az, ami a görög–zsidó háborúról hangzik el. Salutius meséli Urinak, hogy Nero a görögöket ismerte el a város urainak Kaiszareában. „Kaiszareában több a zsidó, mint a görög – mondta Uri. – Kaiszarea nem Alexandria” (740.). Uri ezalatt ugyanazt érti, mint amit korábban említettem: „[a]hol csak jelentős zsidó kisebbség él, Afrikában, Ázsiában, akárhol, azt így fogják kivégezni [mint Alexandriában]” (519.). Szerinte mivel Kaiszareában ez nincs, így nem történhetett meg, hogy Nero a görögöket tegye meg a város urainak. Salutius még egy pletykát mond: a zsidók imaháza előtt egy tyúkot áldoztak a görögök, így a zsidók imaháza tisztátalanná vált. „Ez sem igaz? – kérdezte Salutius. / – Ez lehet igaz – mondta Uri. – Van ott egy imaház, nyeles telken áll, a görög tulaj már akkor nem akarta eladni a telekrészét a zsidóknak, amikor ott jártam” (740.). Uri a második pletykát csak azért véli igaznak, mert be tudja azt illeszteni saját narratívájába, hiszen járt már ott, ezért elképzelhető számára, hogy ez megtörtént. Az első pletykát viszont éppen ugyanezért véli hamisnak, hiszen az nincs összhangban a benne kialakult korábbi tézissel. Ezt tovább bonyolítja, hogy Josephus Flavius – Spiró egyik fő forrása – épp az ellenkezőjéről ír: „a kaisareiai görögök elérték, hogy Nero őket ismerte el a város urainak és okmánnyal tértek haza, amely ezt a döntést tartalmazta.”²³ Még tovább komplikálja ezt az, hogy a regény végén Kainisz és Uri éppen Flaviusról beszélgetnek, miszerint ő írja meg a zsidó történet „hivatalos”, tehát a császár által ideologikusan elfogadott részét (759.), Uri viszont ezzel szemben akarja megírni az „igazságot”. Az is beszédes, hogy a regény folyamán egyszer fordul elő az, hogy Uri úgy érzi, valamit tisztán meglátott, úgy érzi „belelátott az emberi világ műhelyébe” (621.). Az általa ekkor felismert gondolat ismerős lehet, hiszen Urinak ebből a meglátásából következik az, amit a nazarénusokról gondol, mely szerint ők lelkileg akarják ezt a „kiegyezést” megoldani. Csakhogy a gondolat magja egy politikai narratívában fogan, ezért sem véletlen, hogy Uri szerelme, Kainisz is hasonlóan látja a dolgokat: ő is ebben a szférában gondolkodik, sőt művelője is a politikának. Ezért látja Uri a nazarénusok szektájában az ideológiai működést, hiszen Uri mindig egy korábban

23 Josephus Flavius, *A zsidó háború*, ford. Révay József, Gondolat, Budapest, 1957, 170.

már értelmezett helyzetéhez tér vissza. Ezért lesz Urinak Apollosz az ellenpólusa, hiszen ő nem azért válik nazarénussá, amiért Uri gondolja, hanem emberszeretetből.

Hellenizáltság, marginalitás

Spiró több helyen említi, hogy a regényben a kereszténység kialakulásának körülményeit szerette volna megírni,²⁴ mint ahogy azt is, hogy a regény megírásához és általában is nagy hatással volt rá az amerikai vallásszociológus, Rodney Stark munkássága.²⁵ A *Fogságot* a *The Rise of Christianity* című munkával összevetve azt láthatjuk, hogy a legtöbb dolog, amiről Stark ír, megtalálható a regényben is. Uri útja során pedig szinte mindennel találkozik, amiről Stark a kereszténység kialakulása kapcsán ír, ezek a komponensek mégsem jelennek meg a magyarázataiban, így ezek is ismét az ironikus distanciát erősítik. Stark munkája emellett támpontot ad annak értelmezéséhez is, hogy annak ellenére, amit Uri a nazarénusokkal szemben megfogalmaz, hogyan válik, ha nem is ugyanolyanná, de legalábbis hasonlóvá, mint ők.²⁶

Stark hasonlóságot lát az ókori zsidók helyzete és a 19. századi zsidó emancipáció között. A zsidók emancipációja a legtöbb európai országban a 19. században vallási tekintetben válságot eredményezett azon zsidók számára, akik éltek a teljes jogú állampolgárság adta lehetőségekkel.²⁷ Stark szerint a judaizmust a gettók etnikum-má, a gettót magát „törzsi körzetté” (*tribal precinct*) változtatták.²⁸ Azon zsidóknak, akik élni akartak állampolgárságukkal, le kellett vetniük a gettó lakóinak jellegzetes megjelenését és lazítaniuk kellett az étkezési korlátozásait, hogy együtt tudjanak élni a többi állampolgárral, a gettón kívül ugyanis nem lehet betartani a törvényt [kóser ételek beszerzése; zsinagógába járás, ha az illető túl messze lakik stb.].²⁹ Az emancipáció hatására az európai zsidók társadalmilag marginalizálttá³⁰ váltak, nem fogadták el őket zsidóként és nem zsidóként sem.³¹ Ezt a problémát vagy asszimilációval oldották fel, vagy egyfajta reformjudaizmussal, melynek lényege az Ószövetségben és a felvilágosodásban gyökerezik, nem a szokásokra és a gyakorlatokra, hanem a teológiára és az etikára koncentrált.³²

Az emberek annál inkább hajlandóak elfogadni egy új vallást, minél inkább megőrzi a kulturális folytonosságot (*cultural continuity*) a hagyományos vallás(ok)kal,

24 „Azt szerettem volna megírni, milyen feltételek kellettek ahhoz, hogy a kereszténység megszülessen. Rengeteg negatívumból születik meg a kereszténység, abból, hogy a világot úgy, ahogy van, nem lehet elviselni.” Margócsy István – Spiró György, *Húsz év legizgalmasabb könyvei. Spiró György Fogság című regényéről a szerzővel Margócsy István beszélgetett*, Beszélő 2012/4–6., 63. Lásd még: Mézes–Spiró, *l. m.*, 26.

25 Azt is tudni lehet, melyik Stark-könyv volt az, amiből Spiró dolgozott. Vö. Spiró György, *Fogság. Szélgjegyzetek*, Magvető, Budapest, 2006, 74.

26 „Arra volt szükségem, hogy a főhősöm elvileg válhasson kereszténnyé, ezért olyan helyzetből indul és olyan kalandokon megy végig, amelyek mintha predesztinálnák arra, hogy keresztény legyen.” Margócsy–Spiró, *l. m.*, 63. Lásd még: Csontos–Spiró, *l. m.*, 19.

27 Stark, *l. m.*, 52.

28 Uo.

29 Uo.

30 „People are marginalized when their membership in two groups poses a contradiction or cross pressure such that their status in each group is lowered by their membership in the other.” Uo.

31 Uo.

32 Uo., 52–53.

amelye[ke]t már ismernek.³³ A kulturális folytonosság az emberek maximalizálásra való hajlamát tükrözi – a legtöbbet a legkevesebb költséggel.³⁴ Egy új vallás elfogadása esetén a költséget az alapján lehet meghatározni, hogy az embernek mennyi mindent kell elvetnie abból, amit már ismer, és többé-kevésbé elfogadnia ahhoz, hogy váltson.³⁵ Emellett a társadalmi mozgalmak sokkal gyorsabban növekednek, ha már meglévő társadalmi hálózatokon keresztül terjednek.³⁶ A vallási mozgalmak is a már meglévő társadalmi hálózatokon keresztül toboroznak, mivel a megtértek magukkal hozzák családtagjaikat és barátait, ez pedig sokkal gyorsabb növekedést tesz lehetővé.³⁷

Stark a marginalitást, a kulturális folytonosságot és a társadalmi hálózatok szerepét az ókori keresztények zsidómisszióiban is lényegi pontnak látja, különösen a hellenizált, diaszpórában élő zsidók esetében. A diaszpórában élő zsidók száma nagymértékben meghaladta a Palesztinában élőkét, ezek a hellenizált zsidók elsősorban városokban éltek, és az 1. századra az olyan nagy központokban, mint Alexandria, a gazdagságukról voltak ismertek.³⁸ Miközben a birodalom központjaiban gazdag és népes városi közösségeket építettek ki, a zsidók olyan módon alkalmazkodtak a diaszpórában való élethez, hogy a jeruzsálemi judaizmushoz képest marginális helyzetbe kerültek.³⁹ A Krisztus előtti 3. században a Tórát már le kellett fordítani görögre, mivel nem értették a hébert, sok zsidó görög nevet vett fel és sok hellenizált zsidó magáévá tette a pogány vallási gondolkodás egyes elemeit.⁴⁰ Tehát a hellenizált zsidók egy marginális pozícióba kerültek, a törvény az 1. században éppúgy teljesen elkülönítette a zsidókat, mint a 19. században, és megakadályozta őket abban, hogy teljes mértékben részt vegyenek a polgári életben.⁴¹ Stark az „istenfélők” példáját hozza a marginalitás feloldásának alapjául, az „istenfélők” intellektuálisan vonzónak találták a zsidók vallását, de a zsidó törvényt nem tartották be.⁴² A hellenizált zsidók számára, akiknek társadalmi problémáik voltak a törvénnyel, az istenfélők könnyen egy alternatív judaizmus modelljei lehettek, az „istenfélők” azonban nem voltak vallási mozgalom, amíg a keresztények igen [ebből a szempontból pedig az „istenfélőknek” is vonzó lehetett a kereszténység, hiszen nincsenek szigorú szokások és gyakorlatok].⁴³ Amikor tehát az apostoli zsinat úgy döntött, hogy nem követeli meg a megtértektől a törvény betartását, etnikai hovatartozástól mentes vallást teremtett, és egyébként is sokkal több kapcsolódási pontot találhattak a hellenizált zsidók, mint a nem zsidók, így csábító lehetett nekik, akik a marginális pozíciójuk feloldására törekedtek.⁴⁴ A birodalom minden nagyobb központjában volt jelentős zsidó lakosság, akik Jeruzsálemből misszionáriusokat fogadtak, ráadásul ezek a misszionáriusok valószínűleg családi és

33 Uo., 55.

34 Uo.

35 Uo.

36 Uo., 55–56. Lásd még: 15–21.

37 Uo., 56.

38 Uo., 57.

39 Uo.

40 Uo., 57–58.

41 Uo., 58.

42 Uo.

43 Uo., 58–59.

44 Uo., 59.

baráti kapcsolatokkal rendelkeztek a diaszpóra-közösségek némelyikében.⁴⁵ Stark azt is feltételezi, hogy Róma és a különböző zsidó nacionalista mozgalmak között kiéleződő konfliktus tovább növelte a hellenizált zsidók által megtapasztalt marginalitás terhét (pl. a görög–zsidó háború).⁴⁶ Stark észszerűnek véli feltételezni azt, hogy a hellenizált zsidók nagy számban voltak potenciálisan keresztény megtérők.⁴⁷

A *Fogság* világa komoly átfedéseket mutat az előbbieken összefoglaltakkal. Valóban nagyszámú zsidó él a diaszpórában, például Rómában és Alexandriában, akik ténylegesen hellenizáltak:⁴⁸ a római zsidóknak görög az anyanyelvük [17.] és többségük görög névre is hallgat [19.]; az imaházakban a Tórát görögre fordítják a híveknek, hogy értsék [17.]; Uri személyének hellenizáltságára is több utalás történik: „vegyes zsidó–latin–görög képzetei voltak, mert sokat olvasott” [20.]. Illetve – ahogyan már korábban idéztem – a nazarénusokhoz az „istenfélők” is csatlakoztak.

A térítésekre is több utalás történik, a nazarénusok „szíriai görög városokból érkeznek egyedül vagy kis csoportokban családokhoz fészkelik be magukat, akiknek rokonaik vagy ismerőseik élnek Keleten, aztán mennek vissza, és pár hónap múlva újak jönnek a helyükbe”, és abban hisznek, hogy „az Örökkévaló kegyelméből megszületett a Felkent, sokáig rejtőzködve élt [...], harmadnapon feltámadt [...], aztán felment a mennybe” [659.]. Azt is mondják, hogy „ők is meghaltak vele és ők is feltámadtak vele és örökéletűek lesznek mindazok, akik a Felkent feltámadásában hisznek” [659.]. Emellett már az alexandriai epizódban is értesülést szerez Uri, hogy „Júdeából lázas izgatók érkeznek” akik azt vallják, hogy a Felkent már megszületett [560–561.]. Ezeken felül a hellenizált zsidók marginalitása is többször előkerül a regényben, sok esetben élik meg zsidóságukat teherként.⁴⁹ Egyrészt folyamatosan ki kell cselezniük a törvényt: „az emberek az udvaraikat egybeépítették, s akkor nemhogy kétezer rőfnyi távolságot, de akár tízezer rőfnyit is megtehettek, noha ünnep volt, elvégre a saját udvarukban maradtak, legalábbis ezt mondhatták a szigorú Teremtőjüknek, akinek ezen érvelés makulátlanságát el kellett fogadnia” [13.]. Plotius, Uri társa megvetően nyilatkozik az anyaföldről: „Júdea érdektelen. Jeruzsálem porfészek. A Templom állítólag szép lesz, ha kész lesz, de ez badarság, semmit se látni belőle, évtizedek óta fel van állványozva. [...] Rómában csaknem annyi zsidó lakik, mint Jeruzsálemben. Még a Transtiberim is érdekesebb, mint Jeruzsálem, ahol soha nem történik semmi, és nem is fog soha” [99.]. Urit a júdeai falusiak [259–260.] és Jehuda mester is tisztátalannak találja [239.], ez Urira megint csak terhet ró saját zsidósága szempontjából. Az alexandriai vész pedig önmagában teher, a zsidó törvények pedig még többet rontanak a helyzeten. Amikor Uri egy temetőben bujkál a csöcselék haragja elől, más zsidókkal is találkozik, és vita indul arról, vajon ehetnek-e, hiszen a halottak látványától is tisztátalanná váltak: „Uri azt a nézetet képviselte, hogy szükséghelyzetben az élet mindennél előbbrevaló, mások ezt vitatták: ez még nem szükséghelyzet, senki sem haldoklik éhségtől, szomjúság-

---

45 Uo., 62

46 Uo., 62–63.

47 Vö. Uo., 63–66.

48 Szilágyi Ákos közvetve már tárgyalta ezt, lásd: Szilágyi Ákos, *I. m.*, 36.

49 Erre például Keresztesi József már közvetve utalt. Vö. Keresztesi József, *Egy újabb apa-regény. Spiró György: Fogság = Spirományok. Kritikák és tanulmányok Spiró Györgyről*, szerk. Pócsi István – Szegő János, L'Harmattan, Budapest, 2010, 277.

tól, csak napok múlva, akkor majd szabad lesz. Gyűlölködve vitáztak a menekültek.” [490.] A görög–zsidó háború pedig még tovább erősíti a marginalitását a hellenizált zsidóknak: „Csönd támadt, majd Salutius bevallotta, hogy rómaiként ragaszkodik a provinciáihoz, zsidóként viszont a parthusok győzelmét kívánja.” [747.]

Uri jellemzésében a hellenizáltság, a marginalitás fontos elem: „Volt egy zsidó énje, és lett egy római. Meglepődtek volna mindkét részről, ha a másik közegben látják. De nem látták.” [62.] „Visszagondolt, mi futott át rajta, amikor a kaiszareai cohorsok vonulását nézte: a mi hadseregünk letaszítja a mi népünket az útról.” [343.] „Kellemetlen érzése támadt Urinak, amiért ő sem örül igazán. Mintha nem volna zsidó. Holott ő kiválasztott, annak született. Bűn, hogy ennek nem tud eléggé örülni.” [175.]⁵⁰

A tárgyalt részletek mind a nazarénusok térhódítását jelzik előre, hiszen azok ezekre a problémákra feloldást kínálnak, sőt, Uriban is megerősítik azt a motivációt, hogy nazarénussá kellene válnia, ami a regény végén közvetve meg is valósul. Ilyen szempontból pedig a görög–zsidó „kiegyezés”, ami Uri szerint a nazarénusok vallásában jön létre, nem hogy nem gyávaság, hanem a lehető legracionálisabb döntés.⁵¹

Szekták és kultuszok: a Hénokh-szövegbetét

A Hénokh-szövegbetét központi helyet foglal el a regényben, és fontos jelentésalkotó funkcióval bír, az eddigi értelmezések valamiért mégis figyelmen kívül hagyták.⁵² Uri itt megint a nazarénusok vallását előrevetítő problémákkal és gondolatokkal találkozik, sőt, magában a szövegben is megjelennek olyan részek, amelyek a nazarénusok hitére emlékeztetnek, például a már idézett „nincs többé úr, nincs többé szolga” gondolata. [661.] Például: „[N]em lesznek a hatalmasok többé a Földnek a birtokosai, nem tűnnek ki semmivel [...]. Megsemmisülnek azon időben mind a királyok és a hatalmasok, és az Igazak és a szentek kezeibe adatnak át. S attól fogva egyetlen gonosz sem könyöröghet kegyelemért a Szellemek Urához, mert életük véget ér” [276.].

Stark szerint a vallás kompenzálja az embereket olyan vágyott javakért, mint az egészség, a gazdagság, vagy a halál feletti – az ember számára a földi létben el nem érhető – győzelem.⁵³ Így a vallások közvetlen jutalmak forrását jelentik a tagok számára. Az egyén – Stark szerint – háromféleképpen tud kapcsolódni egy vallási szervezethez: 1. az egyén vagy csoport hatalma pozitívan kapcsolódik a vallási szervezetek által elérhető jutalmak megszerzéséhez [pl. státusz, jövedelem és társadalmi kapcsolatok]; 2. az egyén vagy csoport hatalma negatívan kapcsolódik a ténylegesen létező, világi jutalmak vallási kompenzátorainak elfogadásához; 3. a hatalomtól függetlenül a személyek és a csoportok hajlamosak lesznek elfogadni a vallási kompenzátorokat olyan javakért, amelyek nem léteznek ezen a világon.⁵⁴ Stark

50 Uri különös, köztes helyzetét, identitásának kérdését Szilágyi Márton már röviden taglalta. Vö. Szilágyi Márton, *I. m.*, 103–104.

51 Stark szerint az emberek teljes mértékben racionálisak, amikor elkötelezik magukat egy vallás mellett, szemben azzal, hogy ez a döntés alapvetően irracionális. Vö. Stark, *I. m.*, 167–179.

52 Egyedül Bányai Jánosnál találtam rá utalást, aki a Hénokh-epizódot allegorikusan a befogadói folyamat leírásaként értelmezi és alkalmazza a mű egészére. Vö. Bányai János, *Uri kutyagolása a történelemben*, Híd 2006/8., 10–11.

53 Stark, *I. m.*, 35–36.

54 Uo., 36.

különbséget tesz szekta és kultusz között: a szekták akkor jönnek létre, amikor egy vallás tagjai elszakadnak az anyaegyháztól, hogy a hit egy spirituálisabb, túlvilágibb változatát hozzák létre, mert az eredeti ezt már nem adja meg.⁵⁵ Ilyen szempontból ezt a második tétel ragadja meg, hiszen éppen azért szakadnak ki az anyaegyházból, mert a vallási kompenzátorok nem korrelálnak a vágyott földi javakkal.⁵⁶ A kultuszok viszont nem egy régi hit újjászerveződésai, hanem teljesen új vallások az adott társadalomban.⁵⁷ Erre a harmadik tétel vonatkozik, ez a hit egyetemes aspektusa, mivel azt mondja, hogy potenciálisan mindenki nélkülöző és rászorul a hit nyújtotta vigaszra.⁵⁸ A szektás vallások a társadalom alsóbb osztályaiban, míg a kultuszok a felsőbb osztályokban jellemzőek.⁵⁹

Amikor Uri az imént idézett részletet olvassa fel a falusi asszonyoknak, mindenki áhitattal hallgatja: „Annyira szerették ezt a részt a bosszúszomjas nők, hogy Urinak negyedszer is fel kellett mondania. Abbahagyták a rostálást, bólogattak, fel-felkiáltottak: ez így lesz, ez így igaz. / Az óvatosabbak, akik e jóslattól félték, kérték, folytassa.” [276.] A hallgatóság tagjai áhítóznak arra, hogy amit Uri olvas, beigazolódjon, hiszen mindennapjaikat a robotolás tölti ki, és tudatában vannak annak is, hogy Róma kiszákmányolja őket (ami később árnyalódik). Így az asszonyok vallási kompenzátorai szintén negatívan korrelálnak a földi javakkal. A vallási kompenzátorok sérüléseire Uri és az örök párbeszédénél is találunk utalást, a mózesi törvény szerint ötvenévente újra kellene osztani a földeket, de ez nem történik meg [256.]. A faluban így egy spirituálisabb hitre lesz igény, és ez az igény teljesül is, hiszen a falusiak (bár ekkor Uri erről még nem tud) nazarénusok. A nazarénusok azok, akik a feltámadásról és az örök életről prédikálnak, az egyik asszony pedig egy ilyen prófétáról számol be, aki nagy hatással volt rá [276–277.]. A többi asszonytól pedig megtudjuk, hogy Jehuda mester is nazarénus gondolatokat terjeszt: „ha jók vagyunk és tiszta a lelkünk, akkor a Mennyekbe igaz bepillantást nyerünk, ez a mi jutalmunk engedelmességünkért, és láthatjuk ilyenkor, milyenek is lesznek a szeretteink az ítélet után, amire odaát minden elholt sűrőve készül, mert készen kell lenni akkorra, amikor minden test feléled; minden test tökéletes épségében lesz akkor, akárcsak egykor élete delén”⁶⁰ [277.]. Az pedig, amit az áldozásról mondanak az asszonyok, párhuzamba állítható Jézus egyik példabeszédével, amely a szegény asszony két fillérjéről szól [Mk 12, 41–44]: „[K] evés, amit ők áldozni tudnak a javaikból, maguknak is kevesük lévén, de a szívükben ott az Úr iránti szeretet, az számít, nem pedig az áldozat nagysága” [277.].

Az asszonyok vágyaira tökéletes választ ad a nazarénus szekta, sőt az is valószínű, hogy a falu már tagja a szektának. Erre több jel utal: ugyanazt imádkozzák, mint

55 Uo., 33. Hasonlót fogalmaz meg Jan Assmann a kánon centrális vonatkozása kapcsán. A kánon fogalmának kialakulása olyan korszakban történik, amelyeket súlyos kultúráközi vagy kultúrán belüli konfliktusok jellemeznek. Ezért állapítja meg Assmann, hogy „[a]z interkulturális, szikmatikus természetű polarizáció kánont alapít [...], [a k]ánon mindig a kultúrán belüli polarizáció kiéleződése, hagyományok széttörődezése idején születik, amikor dönteni kell a követni szándékozott rend felől.” Jan Assmann, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz, Budapest, 2004, 124. Bővebben erről: Uo., 123–128.

56 Stark, *I. m.*, 33.

57 Uo.

58 Uo.

59 Vö. Uo., 33–44.

60 Vö. 1Kor 15.; Róm 12,1.; Róm 12,9–11.

a nazarénusok: „a mi holnapi kenyérünket add meg nekünk ma” [242.]. Uri egyszer egy nazarénus szertartásnak is a szemtanúja lesz, ám rövidlátása miatt ezt nem látja teljesen: „Uri feküdt az ágyon, hunyorogva nézte őket a mécsesek fényében. [...] *Valamit ettek, valamit ittak*, Uri nem volt éhes, nem kelt föl.”⁶¹ [243. [Kiemelés – P. Z.]] Arra pedig, hogy a falusiak tényleg keresztények voltak, elég közvetlen utalás történik: „Te azt is imádkoztad, hogy »a mi holnapi kenyérünket add meg nekünk ma«? – érdeklődött József. / – Így tanultam a faluban – mondta Uri. – Azt hittem, Júdeában mindenki így mondja a Semát. / – Nem mindenki – mondta József. – Csak akik a közeli végben hisznek” [318.]. A közeli végről Márk evangéliumában lehet olvasni: „Bizony mondom nektek, nem múlik el ez a nemzedék, míg mindezek [a világ vége] be nem következnek.” [Mk 13, 30 – a SzIT fordítása]

Felvetődhet azonban a kérdés, hogy ha a falusiak nazarénusok, akkor hogyan adózhatnak olyan áhitattal az őket megcsaló zsidóknak? Uri abban az évben tartózkodik a faluban, amikor Krisztus kereszthalált hal.⁶² Stark szerint Jézus egy szektamozgalom vezetője volt a judaizmuson belül, és kevés dolog különböztette meg a tanítványokat zsidó társaiktól.⁶³ Kultusszá a nazarénusokat a feltámadás ténye változtatta, a feltámadástól kezdve a keresztények egy új vallás részesei lettek, mivel túl sok új elemet adott a judaizmushoz ahhoz, hogy többé belső szektamozgalom maradjon.⁶⁴ Tehát amikor Uri a faluban tartózkodik, a falusiak még egy zsidó szekta tagjai, ezért nem ellentmondásos az, hogy miért tekintik földöntúli eseménynek az adóbehajtók érkezését, miközben már nazarénus gondolatokat vallanak. A Hénokh-szöveg a nazarénusok hitére való igényt jelzi ebben a közösségben.⁶⁵

A Hénokh-szövegbetét mitikus jelentőséggel bír. Jan Assmann szerint a mítosz „olyan történet, melyet az embernek önmagáról és a világról való tájékozódása végett beszélnek el amolyan magasabb rendű igazságként, amely nem egyszerűen megállja a helyét, hanem túl ezen normatív igényeket is támaszt és alakító erővel bír”.⁶⁶ Assmann az olyan „forró” emlékezést tekinti mítosznak, amely „az időrendi tájékozódás és ellenőrzés instrumentumaként nemcsak kiméri a múltat, hanem a múlthoz fűződő viszonyból meríti a jelen önelképzelésének alkotóelemeit, meg támpontokat a reménykedés és a cselekvés céljaihoz”.⁶⁷ Így a múlthoz való viszonyulásnak két ellentétes funkciója van: a „megalapozó” funkcióból kiindulva a mítosz

61 Ezt tudjuk meg később a nazarénusokról is: „Összegyűlnek otthon, valaki felolvassa, valaki magyarázza, és közben esznek az ő tiszteletére.” [659.]

62 Vö. Spiró, *Fogság. Szélgjegyzetek*, 86–87.

63 Stark, *I. m.*, 44. Assmann is hasonlót fogalmaz meg, mikor a hagyományozás fázisait vizsgálja – Maurice Halbwachs példáján keresztül – a korai kereszténységben: ekkor a kereszténység még „nem emlékeiknek, hanem céljaiknak él [...]”, a jelenhez kötődik, magában egyesíti a kortárs áramlatokat, nem helyezkedik szembe velük dogmatikusan.” Ezzel szemben a 3–4. században már rögzülnek a hagyományok, a tanítások, és kialakul a papi hierarchia. Vö. Assmann, *I. m.*, 64–65.

64 Stark, *I. m.*, 44.

65 Mint már tárgyaltam, Urinak a nazarénusokkal szembeni szkepszisét sokan kiemelik, azt már nem, hogy ez általános logikai szkepszis, és nem célzottan a nazarénusok ellen irányul, hiszen ugyanazt, amit nem ért meg a nazarénusok hitében, már a Hénokh-szövegben is kifogásolja: „Nem érti, hogyan lehetett az Emberfia már a Teremtés előtt megalkotva, és ki által. Létezett hát eszerint másik Teremtő, másik Teremtés, amit a mi Istenünk Teremtése lerombolt és újjáépített, és csak az Emberfia maradt meg abból a régiből?” [279.]

66 Assmann, *I. m.*, 77.

67 Uo., 79.

egy bizonyos történet fényében értelemmel bírónak, isteni rendeltetésűnek, szükségesnek és megváltoztathatatlanak láttatja a jelent, míg a „kontrasztot vető” funkció a jelen hiányosságainak tapasztalatából kiindulva egy olyan múlt emlékét idézi fel, amely többnyire a hőskor vonásaival rendelkezik, és ezzel a jelent viszonylagossá teszi.⁶⁸ A mítoszoknak e két funkciója nem zárja ki egymást, „a megalapozás és a jelen viszonylagossá tétele nem olyan jegyek, amelyek a mítoszhoz mint olyanhoz tapadnak, inkább a mítosznak a jelen szempontjából betöltött jelentőségéhez fűződnek: hogy a csoport önelképzelését alakítja, a cselekvés vezérfonalául szolgál, és adott helyzetben eligazító erőt fejt ki a csoportra”.⁶⁹ Ezt az erőt Assmann „mitomotorikának” nevezi. Szélsőséges hiánytapasztalat esetén a jelennek kontrasztot vető [kontraprezentikus] mitomotorika forradalmivá válhat, különösen idegen uralom vagy elnyomás körülményei között, ilyenkor a hagyomány nem megerősíti, hanem megkérdőjelezi az adottat, és annak megváltoztatására, radikális felforgatására szólít fel.⁷⁰ Ennek példájára Assmann a „messianizmus” és a „millenarizmus” mozgalmait említi, melyek világszerte jelentkeztek jellemzően elnyomás alatt, de ilyen helyzetben keletkezett a *Dániel könyve* is, amely a „jelennek kontrasztot vető mitomotorika millenarisztikus formájának legősibb bizonyítéka”.⁷¹ Assmann egyiptomi szövegeken is kimutatja a megalapozó mitomotorikának a jelen kontrasztjába való átfordulását (Cseréporákulum, Bárányprofécia), melyek egy messiáskirály eljövételéről jövendölnek, aki hosszú elnyomás után visszaállítja a fáraókirályságot.⁷² Mindkét szöveg esetében a „várakozás és a reménykedés” mitomotorikája jelenik meg.⁷³ Ez utóbbi mitomotorika dolgozik a regény Hénokh-epizódjában is, és a szöveg másik fontos jelentősége is itt érhető tetten. Az idézett részletekből kitűnik, hogy a Hénokh-szöveg a jelennek kontrasztot vető mítoszként működik, a falusiak körében „mitikus forradalmi hajtóerővé”⁷⁴ válik. Hasonlóról van tehát szó, mint amit Assmann az *Eszter könyve* kapcsán fogalmaz meg: „[a] múlt a legyőzőnek és az elnyomottak szemszögéből úgy jelenik meg, hogy benne a mai elnyomók szálnalmas alakok, a mai legyőzöttek pedig a hajdani igaz győztesek”.⁷⁵ Ez a mitikus hajtóerő csak megerősíti az eddig tárgyaltakat, a Hénokh-szöveg a falusiakat egyfajta „utópia” elérésére buzdítja, az ennek elérésére való vágy mutatkozik meg [a még szekta formájú] nazarénus vallásukban is.

Közösség

Stark egy vallás elterjedésének legfontosabb tényezőjét a személyközi kapcsolatokban látja. A megtérés nem egy ideológia kereséséről vagy elfogadásáról szól, hanem arról, hogy az egyén vallásos viselkedését összhangba hozza barátai és családtagjai viselkedésével.⁷⁶ Az emberek, érvei szerint, akkor alkalmazkodnak társaikhoz, ha úgy

---

68 Uo.

69 Uo., 80. [A kiemelést elhagytam.]

70 Uo.

71 Uo., 80–81.

72 Uo., 81.

73 Uo.

74 Uo., 83.

75 Uo., 84.

76 Stark, *l. m.*, 16–17.

gondolják, hogy többet veszíthetnek azzal, ha a normától való eltérésről más tudomást szerez, mint amennyit ebből a „deviáns” cselekedetből nyernek.⁷⁷ A konformitás egyik fő tétje a más emberekhez való kötődésekben rejlik, a legtöbben azért alkalmazkodnak, hogy megőrizzék barátaik és családjaik jó véleményét.⁷⁸ Akiknek ezek a kapcsolatok kevésbé fontosak, nyilvánvalóan hajlamosabbak lesznek környezetükkel szemben sokkal eltérőbben, azaz deviánsan viselkedni.⁷⁹ Ebből a szempontból egy új, nagyobb társadalmi feszültséggel rendelkező vallási csoportba tartozni is deviancia.⁸⁰ Ezekhez a csoportokhoz az emberek akkor térnek meg, ha erősebben kötődnek a csoport tagjaihoz, mint azokhoz, akik nem tagjai a csoportnak.⁸¹ Azok az emberek, akik mélyen elkötelezettek egy adott hit mellett, nem csatlakoznak másikhoz, az új vallási mozgalmakhoz megtérők túlnyomórészt viszonylag vallástalan háttérrel rendelkeznek.⁸² A sikeres térítőmozgalmak alapja a társadalmi hálózatokon keresztül történő növekedés, a legtöbb új vallási mozgalom azért bukik meg, mert gyorsan zárt vagy félig zárt hálózatokká válnak.⁸³ A sikeres mozgalmak olyan technikákat alkalmaznak, amelyekkel nyitott hálózatok maradhatnak, amelyek képesek új szomszédos társadalmi hálózatokba nyúlni.⁸⁴ Stark szerint kereszténynek lenni is hasonló deviáns viselkedés volt az adott kor társadalmában, mint az 1960-as években az Egyesült Államokban az Egyesítő Egyházba („Moonies”) tartozni.⁸⁵

Mint azt már tárgyaltam, Spiró maga is említette, hogy Uri útja során sok esetben megelőlegezi a kereszténységet, kvázi végig predesztinált arra, hogy kereszténnyé váljon. Hogy mégsem lesz a szekta tagja és hogy fia, Marcellus mégis, annak miéértje a kapcsolataikban, az emberekhez való viszonyulásukban keresendő. Uri útja során többször említi, hogy nem tudott barátságokat kialakítani: „Nem tettem szert barátokra [Bethzachariában], állapította meg Uri, és nem tudta, hogy bánkódjék-e emiatt.” [311.] „Rájött, hogy ez alatt a több mint egy év alatt [Alexandriában] nem tett szert sem zsidó barátokra, sem lehetséges üzleti kapcsolatokra.” [432.] Urinak (az utolsó fejezetig) a kapcsolatok semmit sem jelentenek.⁸⁶ Marcellusról éppen az ellenkezője igaz, Marcellus a családjához nem tud kötődni, Uri teljesen elhanyagolja, így érthető, hogy más kapcsolatokat keres, az ő igazi családját [706.]. Uri később felismeri, hogy fia épp azért lépett be a szektába, mert elhanyagolta, nem szerette: „Theo aligha állna be egy szektába, hogy szeressék. Marcellus beállt. Mert nem szerettem, gondolta Uri, és akármilyen buta is, megérezte.” [707.] Ha nem is olyan közvetlenül, mint Marcellus, Uri a történet végére mégis a nazarénusokhoz áll – legalábbis eszmeileg – a legközelebb. Többen felismerték, hogy Uri beteljesíti útja során a keresztény üzenetet, hogy ha máshol nem is talált a főhős szeretetre, de az apjával való kapcsolatában

77 Uo., 17.

78 Uo.

79 Uo.

80 Ennek bővebb kifejtését lásd: Uo., 15–21.

81 Uo., 18.

82 Uo., 19.

83 Uo., 20.

84 Uo.

85 Uo., 17.

86 Rádásul Uri iszonyodik a közösségtől, ez egyértelmű megfogalmazást kap, amikor Józseffel való egyik párbeszédében kijelenti: „Nem akarok közösségben élni! Nem akarok tudni senkiről semmit!” [315–316.]

ezt a regény végén mégis megtalálja.⁸⁷ Szilágyi Márton arról ír, hogy Uri utazásának folyamata „mint önmegértési folyamat azonban a szeretet lényegének megértéséhez is elvezet, azaz Uri rádöbben arra, hogy nemcsak neki volt a legfontosabb emberi kapcsolata az apjához fűződő, hanem az apja is mindent érte áldozott fel”,⁸⁸ és ez a viszonylat mutatkozik meg Uri és Theo kapcsolatában is.⁸⁹ Különösen fontos az, amire Szilágyi a regény befejezése kapcsán hívja fel a figyelmet: „Theónak is meséld el majd ezeket! – kérte az apját. / – Ki az a Theo? – Uri gondolkozott. / – Én leszek az, ha megnövök.” [770.] Szilágyi szerint „a fiúságnak és az atyai mivoltnak tökéletes felcserélhetősége mutatkozik itt meg, mondhatni, az Atya Fiúvá válik, s a Fiú Atyává – s ha ehhez hozzászámítjuk Theophilus nevének jelentését [»istenszerető«], illetve az ebben a szövegrészletben megjelenő rövid alakjának [Theo, azaz Isten] konnotációit, a regény végére a kereszténység egyik hittitka mutatkozik meg.”⁹⁰ Már ezekben a részletekben is feltárulkozik az, hogy Uri mégiscsak rokonságot mutat a nazarénusok vallásával, a kereszténységgel. Ám Uri „szeretközössége” nem csak az apjával való viszonyban mutatkozik meg.

Még jóval a regény vége előtt Urinak eszébe jutnak azok az emberek, akikre egészen addig egyáltalán nem gondolt, vagy ha gondolt, csak úgy, hogy nem sikerült velük barátságot kialakítania. Érdekes az is, hogy Seianus lányának meggyilkolása óta itt mutat először Uri erős érzelmeket (azon kevés alkalmak egyike, amikor sír), és itt jut eszébe először az, hogy meg kellene írnia az eddig átélteket [748.]. Uritól az erős érzelmek egyáltalán nem idegenek, humanizmusa [ami szintén a nazarénusokhoz köthetné], többször megmutatkozott a regényben, egyszer Philóval való beszélgetése során [384.], másodszer a regény végén, Kainisszal való párbeszédében: „Megérte ez a csodapalota kétmillió ember halálát? – kérdezte Uri, fejével körbeintve. / – Ha ez az ára!... / – Nagyon súlyos ár! / – Nélkülünk is meghaltak volna. / – Ez nem igaz. / Kainisz arca elsötétült, a gyönyörű szeme összeszűkül, felugrott / – Te nem rabszolganak születél! – rikácsolta. – Nem tudsz te az emberről semmit!” [761.]

A regény utolsó oldalain Uri szeretné megírni, amit a világról megtudott, mindezt emlékezetből, hiszen könyvtárát elvették, nincsenek forrásai. Azonban megvakul. Vakságában azok az emberek, akikről korábban azt hitte, hogy nem a barátai, fontossá válnak számára, megjelennek előtte, és képzeletben velük együtt éli át újra azt, ami korábban ténylegesen vagy vágyott eseményként megtörtént. A recepcióban erre fejezetre eddig különösebb figyelmet nem fordítottak, és végső konklúzióának, a regény ideológiájának Kainisz és Uri nazarénus-értelmezését tekintették. Feltűnő azonban a regényben és ebben a párbeszédben is a látással való játék. Már idéztem, hogy Apollosz Urit „mély szemekkel” jellemzi, ugyanez igaz a regényben Kainiszra is: „Ilyen szemet Uri még nem látott. Nagy, sötétbarna, csillogó, mély tekintetű szem volt, magába néző, az alsó szemhéja alatt korai, szomorú ráncokkal.” [583.] Ilyen tekintetben Uri párja Kainisznak, azonban ez a regény végén megváltozik, Kainisz „gyönyörű szeme összeszűkül”, amikor Urival a mézárslárlásról beszélnek. A szűk tekintet

87 Keresztesi, *l. m.*, 279.

88 Szilágyi Márton, *l. m.*, 103.

89 *Uo.*

90 *Uo.*, 104

a regényben az elvakultsággal van összefüggésben [719].⁹¹ Ez az a pont, ahol Kainisz és Uri, akik eddig intellektuálisan megfeleltethetőek voltak egymásnak, elszakadnak egymástól. Ezért lesz fontos Uri megvakulása, hiszen míg Kainisz elvakulttá válik (amivel kereszténységről való összegzése is átértelmeződik), Uri egy teljesen másik sorsot végez be. Szilágyi Ákos is felhívja a figyelmet Apollosz jellemzésére Uri látásáról: „Te akkor is jól fogsz látni, ha megvakulsz.” [420.] Uri látását kettébontja szellemi és érzéki látásra.⁹² „A látásnak ez a megkettőzése érzéki és szellemi látásra, a látszatvilágnál, a jelenségeknél megragadó látásra és lényeglátásra – eredendően a mindent látni kívánó, mindent szemlélhető képekben előállító, minden láthatatlant megtestesítő görög gondolkodásra vall.”⁹³ Urival vakságában éppen az történik, amit Szilágyi megfogalmaz, mely szerint „[a]z Istenlátás (vagyis istenismeret!) a világot értelmileg artikuláló elme szeméi számára lehetetlen, csak az értelem limlomjától megtisztított szív szeméi előtt tárulhat fel az isteni homály”.⁹⁴ Amikor Uri megvakul, képtelen lesz bevégezni azt, amire a racionalitása miatt hivatottnak érzi magát, az értelem bezárul, és az válik számára a legfontosabbá, amiről a nazarénusok beszéltek: a közösség. Így végződik és kap értelmet Uri fejlődéstörténete: a kamasz, aki éppen racionalitását használta arra, hogy a közösségtől távol tartsa magát, élete végén saját közösségében talál megnyugvást. Ezért ha konkrétan nem is válik nazarénussá, Uri mégiscsak a kereszténység megtestesítője lesz a regényben.

91 Gadamer hasonló módon tematizálja a helyes látás–elvakultság ellentétet, mint ahogyan az a regényben megjelenik: „A helyes látásának az ellentéte nem a tévedés vagy a káprázat, hanem az elvakulás. Akit szenvedélyei kerítenek hatalmukba, az az adott szituációban egyszerre csak képtelen meglátni, hogy mi a helyes.” Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Osiris, Budapest, 2003, 359.

92 Szilágyi Ákos, *l. m.*, 35.

93 *Uo.*

94 *Uo.* [A kiemélést elhagytam.]